

Н. М. Гончар,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет, м. Ізмаїл

СУЧАСНИЙ СТАН МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В БОЛГАРСЬКОМУ КОНТИНУУМІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

У статті описано основні історичні та соціальні чинники, що вплинули на формування мовної ситуації в болгарському континуумі півдня України. Розглянуто розвиток болгарської мови в іншомовному оточенні; встановлено офіційний і фактичний статус української мови в регіоні, тенденції функціонування української мови в болгарських селах українського Подунав'я. Проаналізовано мовну поведінку болгар, їх ціннісні орієнтації під час вибору мови спілкування.

Ключові слова: континуум, білінгвізм, мовна ситуація, діалект.

В статье описаны основные исторические и социальные факторы, повлиявшие на формирование языковой ситуации в болгарском континууме юга Украины. Рассмотрено функциональное развитие болгарского языка в иноязычном окружении; установлено официальный и фактический статус украинского языка в регионе, тенденции функционирования украинского языка в болгарских селах украинского Придунавья.

Ключевые слова: континуум, билингвизм, языковая ситуация, диалект

The article considers the main historical and social factors, affected for formation of the language situation in Bulgarian continuum the South of Ukraine.

The author determined the official and the actual status of the Ukrainian language in the region, tendency in the functioning of the Ukrainian language in the Bulgarian villages of Ukrainian Pridunavie, also is analysed the linguistic behavior of the Bulgarians and their value orientation in choosing the language of communication in different spheres of communication.

Key words: multilingual, language behaviour, language situation.

Опис мовної ситуації в будь-якій державі чи її окремому регіоні потребує аналізу історичних, економічних, політичних і соціокультурних умов існування кожного конкретного етносу, визначення рівня його самоідентифікації та самосвідомості, ступеня задоволення мовно-культурних потреб, виявлення оцінного ставлення до мов національних меншин та мови титульної нації. Дослідження в цій галузі повинно давати уявлення про характер багатомовності в окремому регіоні, показати розподіл функцій між мовами, їх зв'язок із соціальною структурою суспільства.

На території України існує кілька мікроареалів із компактним проживання представників різних національностей, де в межах одного населеного пункту можуть функціонувати кілька діалектів, споріднених і неспоріднених різноструктурних мов.

Південь Одещини – полінаціональний регіон, його населяють представники 83 етносів, серед них одним із найбільш численних є болгар. Згідно з переписом населення 2001 року в Одеській області мешкають 151 тис. болгар, тобто дві третини болгарського населення України.

Регіон вважається мультилінгвальним, оскільки в ньому функціонують російська, українська, болгарська, гагаузька, албанська, молдавська літературні мови та їх діалекти. Взаємодія такої кількості мов сприяла утворенню етнічно гетерогенних мовних спільнот, у яких мови, обслуговуючи колектив, утворюють єдину соціально-комунікативну систему й у разі потреби функціонально доповнюють одна одну.

Мовна ситуація на території компактного проживання болгарського населення Подунав'я була об'єктом наукового опису в 1993-94 рр. [6]. На цьому етапі відсутні системні дослідження розвитку мовної ситуації в болгарському континуумі Подунав'я. Вивчення означеного питання необхідно для визначення тенденцій розвитку мовної ситуації в регіоні як компонента мовної ситуації в державі, у виявленні «слабких зон» мультилінгвізму, пов'язаних із загрозою зникнення міноритарних мов.

Метою статті є аналіз історичних і соціокультурних чинників, що вплинули на формування комунікативної системи; прогнозування розвитку мовної ситуації на території болгарського континууму Подунав'я.

Поява болгар у Бессарабії пов'язана з переселенським рухом різних етнічних груп з Балкан. Масове переселення болгар у Бессарабію почалося у 1806 року. Тоді російський уряд пообіцяв переселенцям ряд економічних привілеїв, що й зацікавило частину населення Північно-східної Болгарії. Переселенці утворили на території Бессарабії 67 сіл, а також міста Болград і Комрат. Більшість болгарських сіл Придунав'я є етнічно однорідними, адже в них проживають носії одного чи кількох болгарських діалектів, зокрема с. Зоря [3]. Відзначимо, що крім однонаціональних болгарських сіл, у регіоні існують населені пункти зі змішаним складом населення, наприклад: болгарські і гагаузькі – села Старі Трояни, Червоноармійське, Новоселівка; болгарські й українські – с. Владичень; болгарські й албанські – с. Жовтневе.

На території України репрезентовано говори всіх найважливіших груп східної Болгарії: мізійські говори ь-діалекту (чийшийські) та о-діалекту (чушмелійські), балканські говори, ь- та о-діалектів, ольшанські, фракійські та один східнородопський говір [1, с. 5]. Дослідники болгарських говорів відзначають, що в діалектах бессарабських болгар і до сьогодні зберігаються елементи діагностики діалектів метрополії [4]. На становлення мовної ситуації в болгарських селах Подунав'я вплинули історичні та соціокультурні умови, у яких опинилися переселенці. Одним із найважливіших чинників формування мовної ситуації на території Бессарабії стала освітня політика Російської імперії. Після переселення в Бессарабію для болгар було відкрито багато початкових шкіл, у яких викладання здійснювалося російською мовою.

Болгарська мова на той час вивчалася тільки в Болградській гімназії. Викладання предметів (крім іноземних мов та румунської історії) велося болгарською. В гімназії друкувалися перекладені болгарською мовою видання. Але у січні 1918 р. територію Бессарабії окупувала Румунія. Навчання було переведено на румунську мову, опанувати яку примушували всіх, хто мешкав у регіоні. В цей період неофіційна комунікація здійснювалася мовами національних меншин, з румунською адміністрацією спілкувалися румунською. Соціальними чинниками, що сприяли формуванню такої мовної ситуації, де превалювали рідні мови, були слабка соціальна мобільність, ізоляваність населених пунктів від великих міст тощо. Це дозволило зберегти архаїчні риси діалектів.

Після Другої світової війни територія Подунав'я входить до складу СРСР, що викликало зміни у соціально-економічному становищі її мешканців. На зміну тогочасної мовної ситуації в регіоні суттєво вплинула мовна політика Радянського Союзу, згідно з якою російська мова використовувалася для міжнаціонального спілкування. Розширення її функцій практично в усіх сферах комунікації згодом негативно відбилося на болгарських діалектах, оскільки домінування однієї мови завжди означає зниження соціокомунікативної ролі іншої. На відміну від російської мови болгарська функціонує в регіоні в діалектній безписемній формі. Для повсякденного спілкування в селах регіону використовують діалекти, котрі обслуговують побутову сферу і міжособистісну комунікацію.

За останні 20 років було створено всі умови для збереження й відродження культури та писемності болгарської діаспори. Для бессарабських болгар стало можливим вивчати рідну мову у школах і вищих навчальних закладах, зокрема на болгарських відділеннях в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті та Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова. У міських компактних проживання болгар було організовано періодичну трансляцію радіо- і телепередач болгарською мовою, видання газет «Роден край» і «Украина: българско обозрение».

З 1989 р. болгарська мова включена в інваріативну частину шкільного курсу в усіх болгарських селах Бессарабії. Очікувалося, що активне використання літературної болгарської мови у процесі шкільного вивчення внесе корективи в соціально-комунікативну сферу бессарабських болгар і замінить діалектні форми літературною болгарською мовою.

За нашими спостереженнями, викладання літературної болгарської мови в школі суттєво не вплинуло на мовну поведінку болгар. Мова метрополії так і не ввійшла у практику міжособистісного спілкування. Учні на уроках болгарської мови говорять літературною мовою, а в позаурочний час переходять на звичний діалект. Аналогічна мовна поведінка спостерігається й у студентів болгарської національності, які навчаються в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті.

Для збереження культурної та етнічної самобутності мови болгар було створено Всеукраїнську суспільну організацію «Конгрес болгар України», «Асоціацію болгар України», культурно-просвітницькі центри «Аз Буки Веди» у містах Одесі, Іллічівську, Ізмаїлі, Болграді. У районних центрах створені культурно-просвітницькі спільноти «Вогнище» і «Хан-Аспарух» (м. Болград), «Св. Кирило і Мефодій» та «Свята Софія» (м. Ізмаїл).

Основною метою цих суспільних організацій є співпраця для реалізації законів України щодо захисту прав національних меншин; налагодження і розвиток дружніх і ділових взаємовідносин між Україною та Болгарією; збереження болгарської мови, національних традицій, обрядів. За минулі роки завдяки діяльності вищезазначених суспільних організацій вдалося консолідувати болгарську діаспору, відродити національні звичаї і традиції. Але, на жаль, ці зусилля не змінили ціннісних орієнтацій бессарабських болгар щодо рідної мови, не засвідчили суттєвих змін в тенденції формування мовної ситуації. З 1992 року бессарабські болгары отримали можливість здобувати вищу освіту у ВНЗ Болгарії, але повертаючись в Україну після завершення навчання, вони користуються літературним кодом тільки при спілкуванні з такими ж випускниками болгарських вишів.

Прийнятий 1989 року «Закон про мови» надав українській мові статусу державної, сприяв частковій зміні мовної ситуації. Це зумовило зміну комунікативних норм у офіційних сферах функціонування мов, активізацію вживання української мови, зміни ціннісних орієнтацій комунікантів відносно мов, що відобразилося насамперед у перерозподілі сфер використання української та російської мов. Українська мова ще не увійшла до широкого вжитку, але її позиції поступово посилюються. Перехід вищої школи на викладання державною мовою вніс серйозні корективи в громадську думку жителів болгарського анклаву щодо мовного питання, зріс інтерес до української мови. Цей фактор, безперечно, впливає на функціональний розподіл мов у різних сферах комунікації та на формування нових мовних орієнтацій представників молодшого покоління. Так, у дошкільних установах у 60-70 роках ХХ ст. комунікація між вихователями і вихованцями, а також між самими дітьми відбувалася болгарською мовою. В кінці 80-их років поряд із болгарською мовою в цих же закладах почали спілкуватися російською, а останнім часом – і українською мовою.

Тож, зростанню престижності української мови сприяє її значимість для здобуття вищої освіти. Українська мова поступово входить у сферу освіти й діловодства, але не використовується в міжособистісній комунікації болгар. Відтак болгарська мова в селах регіону втрачає свої позиції у спілкуванні. Більшість батьків переконані, що вивчення такої кількості мов створює додаткове навантаження для дитини. Нині в деяких селах помічено тенденцію відмови від викладання літературної болгарської мови в школі за бажанням батьків. У таких селах, як Суворово, Кирнички, Кам'янка Ізмаїльського району Одеської області частина батьків не бажають, щоб їх діти вивчали у школі болгарську мову. На питання «Які мови повинні вивчати ваші діти?» тільки 27% респондентів відповіли, що необхідно вивчати болгарську мову разом з українською та іноземними. Зараз мешканці болгарських сіл володіють кількома мовами – болгарською діалектною, російською, українською, молодше покоління – болгарською літературною, старше покоління – ще й румунською мовами

За останні 20 років сформувалася мовна ситуація з розподілом функцій мов: болгарська вживається у побутовій сфері спілкування, російська використовується як мова міжнаціонального спілкування, а українська – у сферах освіти, справочинства, ЗМІ.

Варто відзначити, що основними критеріями, які впливають на вибір мови спілкування у болгарських селах, є соціально-демографічна характеристика особистості (вік, соціальний стан, рівень освіти тощо) і соціально-стратифікаційні параметри ситуації спілкування. Найбільш значущим чинником впливу на мовну поведінку інформантів виявився вік комунікантів. Представники старшого покоління більшою мірою зберігають прихильність до рідної мови, ніж молодь, мовна поведінка якої формується під впливом мови шкільного навчання, користування Інтернетом, засобів масової інформації. У цій віковій групі спостерігається витіснення діалектів з деяких комунікативних сфер та їх заміна російською й українською мовами. Обсяг використання болгарської мови зменшується в напрямі «старше → середнє → молодше покоління».

Завдяки використанню в комунікативній сфері російської й української мов у більшості сіл формується болгарсько-російський і болгарсько-український білінгвізм. У населених пунктах, де мешкають гагаузи чи албанці, формується гагаузько-болгарська [2] чи болгаро-албанська двомовність.

Функціонування на досліджуваній території кількох діалектів та мов спричиняє формування наддіалектних форм болгарської мови, так званого койне; регіолектів з елементами мов, що контактують. Сформований у болгарському континуумі полілінгвізм призводить до запозичень, інтерференції, перемикування кодів та змішування мов.

Викликає інтерес неусвідомлене використання білінгвами запозичень з російської мови, напр.: *на дитето на гудинката му дунасаа крѣсница му / разложи на инаиа масичка ручки / тетрадки, пари, книжка; пак натѣй зе да фал'а/ си купи и стенка/ и паласи.*

В мовленні учнів зустрічаються запозичення з української мови, наприклад, *той не мислеше да става политически діяч* (вм. *деятел*), *моята стрина прикрашава* (вм. *украшава*) *елхата, образува се ожеледиця* (вм. *поледица*), *поетът неодноразово* (вм. *многократно*) *иска да покаже*.

Перемикування коду відбувається автоматично і не залежить від суб'єктивного ставлення інформантів до використовуваних ними мовних форм. Напр.: з мовлення болгарською мовою з перемикуванням на російську: (болг.) *В магазина се продаваше тогава* (рос.) *котлы для отопления* (болг.) *от завода; Ние дорожки праихме/ нашите пешкири всичко рѣчна работа / а сеа на завода га правят/* (рос.) *на ткацких станках.*

В мовленні старшого покоління спостерігаються поодинокі запозичення, напр.: (болг.) *Магазините бяха пълни с дюшеци вата / памук му думаха; Печките тогва с дрова / от гората дето донясахме.* У середнього та молодшого покоління запозичення зумовлюють перемикування коду, напр.: *Виното го истискват на тяски делали по старинному/ и сушиа ч'убрите дома; Тийа расправиш станаха дето не могли найти общий язык / а онийа стар чол'ак почнал да ми вика.*

У мовленні болгар багато кальок з російської мови, напр.: *в това время/ когато аз съм тук* (рос. *в то время, когда я здесь, зам. болг. докато съм тук*), *така не трябва да бъде* (рос. *так не должно быть, зам. болг. така не е редно*). Наведені приклади свідчать про те, що учні накладають болгарські лексеми на російські синтаксичні структури і таким чином у мовленні виникає синтаксична калька.

При змішуванні мов у цих білінгвів дві мовні системи складно переплітаються, і вони прагнуть установити тотожність планів вираження і планів змісту двох мов цьому елементи, що належать до різних структур. При цьому відбувається включення в одну мову елементів іншої мови фактично в необмеженій кількості й у неадаптованому вигляді, наприклад (уривок з мовлення): *може в техникум да учи/ смотря каква специалност/ же доде в гости ше питам; все занесох в Измаил /в медицинское училище и тийа устанаха там/ ас се умъжех /потом работих бухгалтер в колхоза.*

У мовленні жителів сіл змішування мов відбувається в неофіційній обстановці, при спілкуванні з близькими знайомими, що теж володіють обома мовами. Білінгви, які спілкуються з такими ж двомовними в неофіційній обстановці, близькі до того, щоб «об'єднати» дві мови, якщо тема чи обстановка не дають чітких настанов до їх розмежування.

Мультилінгвізм і диглосія негативно впливають на функціонування болгарських діалектів. Сьогодні соціальні умови, що підтримували функціонування болгарської мови у селах Подунав'я, зникають.

Важливим для прогнозування мовної ситуації в майбутньому є вивчення оцінки респондентами власних знань української мови. Інформантам було запропоновано оцінити рівень свого володіння усною та писемною формами української мови.

У службовців болгарської національності однаково високим є рівень розуміння чужої мови – її частота дорівнює 94%, добре читають українською 91% службовців, нижче ними оцінюються власні можливості говоріння українською – 78%. Водночас необхідно зазначити, що 52% болгар володіють навичками письма, це переважно учні та інформанти, які працюють з діловими паперами.

Самооцінка розуміння текстів, написаних українською мовою, у групі болгар-робітників є нижчою, ніж у службовців, але разом з тим і досить значною: 64% з них добре розуміють тексти різної тематики і стилістичної спрямованості. Ці показники є високими для населених пунктів, де українців дуже мало.

За даними анкетування, респонденти молодого віку можуть говорити українською мовою на шкільну, наукову тематику, передавати зміст кінофільмів чи інформацію, отриману українською мовою. Відповіді свідчать, що шкільне навчання українською мовою дає результати. Учні краще, ніж службовці та робітники, розуміють українські тексти: говорять державною мовою 97% школярів. Українською ця група інформантів користується здебільшого на уроках. Хоч молодше покоління спілкується переважно російською, вони усві-

домлюють належність до своєї національності; спостережено тенденцію до розширення функцій української мови у цій віковій групі.

Реальної загрози для асиміляції болгар України в найближче десятиліття не передбачається. Небезпеку для них становить урбанізація, яка зростає з кожним роком. Ще 18 років тому вчені зафіксували, що «болгари подунайського регіону тісно пов'язані з сільським способом життя населення, характерною особливістю ментальності котрого є певна консервативність і в реальній поведінці при виборі місця проживання вони віддають перевагу селу, а не місту» [5, с. 18]. Сьогодні порушення звичних стереотипів способу життя в болгарських селах призводить до того, що всі випускники середніх шкіл регіону намагаються продовжити своє навчання в міських навчальних закладах, лише незначна їх частина повертається в село. Відсутність робочих місць на досліджуваній території підштовхує більшу частину працездатного населення не лише молодого, але й середнього віку переселятися у великі міста. Молодь створює там сім'ї не завжди з представниками своєї національності. Це може спричинити мовну асиміляцію, втрату етнічної самосвідомості уже в другому і третьому поколіннях.

Аналіз матеріалу показав, що в обстежених населених пунктах усі члени мовного континууму – білінгви і мультилінгви. Серед мешканців сіл поширені різні види білінгвізму, що відбивають екzogлосну незбалансовану трьох- і чотирьохкомпонентну мовну ситуацію. На сучасному етапі в найбільш загрозливому стані перебувають болгарські діалекти, утрата їх демографічної і комунікативної стабільності на території регіону може викликати зникнення цілого етносу.

Аналіз самооцінки знання української мови засвідчив, що болгари високо оцінюють свій рівень володіння писемним і усним українським мовленням. Респонденти зазначили, що українську мову престижно вивчати, її знання сприяє просуванню людини в суспільстві, дає можливість одержати вищу освіту й інтегруватися в українськомовний суспільний простір.

Отримані результати відкривають перспективи подальшого вивчення мовної ситуації, що на цьому етапі є важливим для України. Такі дослідження необхідні для збереження міноритарних мов і пошуку оптимальних шляхів формування продуманої мовної політики держави.

Література:

1. Атлас болгарских говоров в СССР / Вступительные статьи, комментарии к картам; сост.: С. Б. Бернштейн, Е.В. Чешко.– М. : Изд. АН СССР, 1958. – 83 с.
2. Бикова Н.Н. Специфика контактирования болгарского и гагаузского языков в селе Старые Трояны Одесской области / Н. Н. Бикова // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 1998. – Вип. 5. – С. 58-61.
3. Георгієва С. І. Болгарська переселенська говірка мішаного типу: стан та етапи формування: автореф. на здобуття наук. ступня канд. філол. наук: спец. 10.02.03: Слов'янські мови / С. І. Георгієва. – Київ, 2006. – 24 с.
4. Колесник В. А. Диагностирующие черты болгарской свадебной терминосистемы / В.А. Колесник // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2006. – Вип. 21.– С. 21-26.
5. Щербій Г. С. Своєрідність сучасної етнокультурної ситуації у болгар Придунав'я / Г.С. Щербій // Українське Придунав'я. – Ізмаїл, 1995. – С. 7-9.
6. Языковая ситуация в Придунайском крае Одесской области Украины: 1993-1994 г.г. / А.А. Колесников, Е.П. Берестецкая, Н.М. Кольцун, Л.Н. Топчий. – Измаил, 1994. – 68 с.